

ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΑ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ

Πέτρος Ράδης
Δρ Αρχαιολόγος

Οι επεμβάσεις στα οικοδομήματα, ανεξαρτήτως της λειτουργικότητάς τους, κρίνονται αργά ή γρήγορα απαραίτητες είτε για την αποκατάσταση φθορών είτε για την αντιμετώπιση νέων αναγκών που απαιτούν μετατροπές του αρχικού σχεδίου των κτηρίων. Πολυάριθμα είναι τα επιγραφικά κείμενα όπως και τα λείψανα ελληνικών οικοδομημάτων που καταμαρτυρούν τις επισκευές, τις μετατροπές, ή την απαραίτητη συντήρηση που έλαβαν χώρα κατά την αρχαιότητα. Ξεχωριστή θέση στο σύνολο των επεμβάσεων κατέχουν αυτές που αφορούν τα ιερά οικοδομήματα, η μελέτη των οποίων οδηγεί σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα για την κατανόηση των επεμβάσεων κατά τους αρχαίους χρόνους.

Οι επεμβάσεις σε κτήρια ιερών έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον συγκριτικά με αυτές σε άλλα οικοδομήματα, δημόσια ή ιδιωτικά, λόγω της σχέσης τους με τον κοσμό των θεών. Εξαιτίας αυτής της σχέσης, κάθε τελεύτη θα έπρεπε όχι μόνο να υπακούει στις πρακτικές ανάγκες αποκατάστασης αλλά και να μην προσβλλει το θεό. Μάλιστα, θώς ως καταβάθμιση στη συνέχεια, κάποιες επεμβάσεις ήταν επιβεβλημένες όχι από τη φθορά των κτηρίων, αλλά από την επιθυμία εκδήλωσης σεβασμού προς το θεό.

Την επιμέρους διάτηρηση των ιερών κτηρίων εκφράζει ο Ξενοφόντας στα κείμενά του, υποδεικνυούντας τη χρησιμοποίηση δημόσιων εσόδων για την επισκευή ιερών και άλλων δημόσιων κτηρίων¹. Η υλοποίηση της επιθυμίας διάτηρησης των κτηρίων εκδηλώνεται πρακτικά με την υπαρχόντη μετεύθυνση για τις επεμβάσεις στα ιερά κτήρια. Ο Αριστοτέλης αναφέρει δέκα κληρωτούς επισκευαστές των ιερών, υπεύθυνους για την εκτέλεση των επειγουών επισκευών². Ο Αθηναίος αναφέρεται με τον ίδιο όρο στους υπεύθυνους για την επισκευή ενός ναού, του παρασιτού και της ιεράς οικίας³. Ομοίως, οι επισκευαστές των ιερών εμφανίζονται και σε μία επιγραφή του 369/8 Π.Χ. σχετική με την επισκευή κρήνης και λουτρών στο ιερό του Αμφίρραου στον Θραύπο⁴.

Σε πολλά παραδείγματα οι σχετιζόμενοι με τις έργασις εμφανίζονται με άλλες ονομασίες. Στην Ιασό, οι υπεύθυνοι για την εξεύρεση πόρων για την επισκευή των ιερών είναι οι ναοτοί⁵, ενώ στη Δήλῳ οι ιεροποιοί ήταν αυτοί που δρεπέλαν στα φροντίσουν για τη συντήρηση, την επισκευή και την οικοδόμηση των ιερών μνημείων⁶. Ανεξαρτήτως των διαφορών ή ομοιοτήτων που

διακρίνονται από την πληθώρα των ονομασιών που χρησιμοποιούνται για να ορίσουν τους υπεύθυνους των επεμβάσεων, οι αναφορές στα αρχαία κείμενα αφήνουν να διαφανεί η οδικαιοθητή που άσκησαν την πόλη για την πόλη της άριτα δημιότηση των ιερών οικοδομημάτων.

Η αναγκαιότητα προστασίας των ιερών εκδηλώνεται καθ σε μια σειρά επιγραφών από δάφορες περιοχές του ελληνικού καθώματος, οι οποίες έχουν στόχο να περιορίσουν την ενδεχόμενη φθορά και να γνωστοποιήσουν την τιμωρία για τους παραβάτες. Επαν στον 3ο αιώνα π.Χ., η ανάρτηση αναθημάτων στο Δελφίνιο της Μιλήτου σε μη ενδεειγμένο χώρο τιμωρούνταν με πρόστιμο δέκα στατήρων⁷. Ομοίως, η ρίψη απορρίμματος, θώς και η αφή φωτιάς σε ένα κτήριο ήταν συχνά πράξεις παράνομες που τιμωρούνταν με πρόστιμο⁸.

Τέοτο μέτρα καταδεικνύουν σαφώς το ενδιαφέρον αντιμετώπισης των πρακτικών προβλημάτων που παρουσιάζονται στα ιερά κτήρια με την πάροδο του χρόνου. Ωστόσο, η υπαρχή ομάδων για τη συντήρηση και την κατασκευή άλλων δημόσιων έργων (οδοποιοί, τειχοποιοί κ.λπ.), καθώς και η πληθώρα των επιγραφών οι οποίες καταμαρτυρούν επεμβάσεις εκτός των ιερών, δείχνουν ένα γενικότερο ενδιαφέρον για τη συντήρηση δημόσιων κτισμάτων και δεν επιτρέπουν να αναδιύεται η ιδιαιτερότητα των επεμβάσεων στα ιερά. Οι εργασίες όμως στα ιερά κάποια ιδιαιτερότητα, λόγω της σχέσης των χώρων αυτών με το θεό. Ποια είναι άραγε η επίδραση της σχέσης αυτής στις επεμβάσεις; Δύναται πράγματι η θρησκεία να ορίσει, ως επιταχύνει ή ακύρων και να αναστελεῖ μια αναγκαία επέμβαση; Είναι η επίδραση της θρησκείας ιδιαίτερη τύπο του επεμβαστής και κάθε οικοδόμημα ενός ιερού ασχέτως



1. Βάσις Φηγαλείας,
ο ναός του Επικουρίου
Απόλλωνα πριν από την
τοποθέτηση του ειδικού
στεγάστρου προστασίας.

από τη λειτουργικότητά του; Πρόκειται για μια σειρά από ερωτήματα, η απάντηση των οποίων απαιτεί στην πραγματικότητα ξεχωριστή μελέτη για τον κάθε τύπο επέμβασης.

Συντήρηση και θρησκεία

Οι απλές εργασίες συντήρησης ενός ιερού οικοδομήματος έχουν δύο χαρακτηριστικά: την πρακτική ανάγκη να αντιμετωπίσουν τα εμφανή στρατόδια του χρόνου επί του κτίσματος και τη θρησκευτική ανάγκη να εκδηλώθηκε η πίστη προς το θεό διατηρώντας σε καλή κατάσταση τα οικοδομήματα εντός του ιερού του. Προφανώς, καθώς δεν έχουμε σαρφές μαρτυρίες επί του θέματος, δεν είναι εύκολο να εντοπιστεί ποια από τις δύο ανάγκες είναι αυτή η οποία υπερισχύει για τη διατήρηση των κτισμάτων των ιερών. Αναμφίβολα δεν υπάρχει ένας σταθερός κανόνας που να ισχύει για όλα τα ελληνικά ιερά, αλλά ούτε και για τα κτίσματα ενός και μόνο ιερού, καθώς τα κτήματα που βρίσκονται σε αυτό δεν εκτός στον ίδιο τους άμεση με το θεό αλλά συχνά βοηθητικό χαρακτήρα (φρέατα, κρήνες κ.λτ.).

Πάρα τη δυσκολία να αποκαλυφθεί το εύρος της επίδρασης της θρησκείας στην απόφαση εκτέλεσης απλών επεμβάσεων, κάποια παραδείγματα αφήνουν σε εννοηθεί την παρέξη της. Για την καλύτερη κατανόηση αυτών, είναι απαραίτητη η διάκριση ανάμεσα στη συντήρηση που υποκούει κυρίως σε πρακτικές ανάγκες και σε αυτήν που υπακουεί μάλλον σε τελετουργικές ανάγκες. Η πρώτη προϋπόθεση την παρουσία ρύτων ή φθορών, η οποία υποδεικνύει τις απαραίτητες εργασίες. Η δεύτερη, αντιθέτως, έχει έναν μάλλον συμβολικό και τελετουργικό χαρακτήρα, συχνά ακολουθεί μια σταθερή περιοδικότητα που συνδέεται με τις θρησκευτικές εορτές.

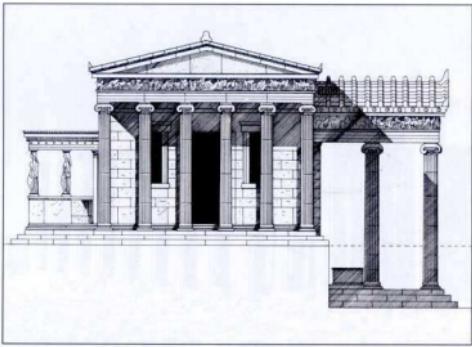
Πολυάριθμα είναι τα κείμενα τα οποία μαρτυρούν συντήρηση κτηρίων σε περίοδο εορτών.

Στην Αθήνα το μήνα Θαργηλίωνα, κατά την περίοδο της εορτής των Καλλυντηρίων και των Πλυντηρίων, το Ερέχθειο ήταν αντικείμενο καθαρισμού⁹. Μία αθηναϊκή επιγραφή του 284 π.Χ. αναφέρει ότι οι αστυνόμοι ορθώνταν κατά την εορτή της Αφροδίτης Πανδήμου να πιασώσουν τις θύρες του ιερού¹⁰. Στους Δελφούς, σύμφωνα με έναν ιερό νόμο του 380 π.Χ., οι ιερομηνονες είχαν την υποχρέωση να συντρούν και να επισκευάζουν κάθε χρόνο, πριν από τα Πύθια, το ναό του Απόλλωνα και αυτόν της Αθηνάς Προναίας¹¹. Στη Δήλο εκτελούνταν επίσης συντηρήσεις κτημάτων πριν από τις θρησκευτικές εορτές στο Ήραίο, το Διοσκούριο και το Λευκόθιο.

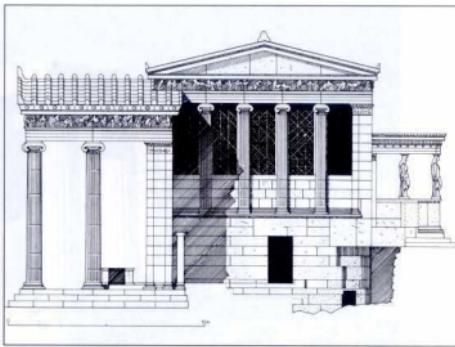
Το συνόλο των παραδειγμάτων αυτών δείχνει εμφανώς μια άμεση σχέση της εορτής με τη συντήρηση των ιερών οικοδομημάτων. Η συντήρηση ενός ιερού πριν από εορτή υποδηλώνει την επιθυμία των πιστών να τελεστεί η γιορτή με λαμπρότητα, κατά που συνδέεται με την ευλάβειά τους. Στην περίπτωση των Καλλυντηρίων στην Αθήνα, ο καθαρισμός του Ερέχθειου έγινε ευρύτερες προσεκτάσεις. Τελούμενος όχι πριν αλλά κατά τη διάρκεια της εορτής, αποτελεί βασικό και αναπόπαστο στοιχείο της, κατά που το προσδίδει καθαρά τελετουργικό χαρακτήρα με σκοπό τον εξαγνισμό του ιερού. Ουσιαστικά σε αυτή την περίπτωση ο δρός της καθάρσεως, το τελετουργικό εξαγνισμού δηλαδή, παρουσιάζεται σε στενή συγγένεια με αυτόν της ανακαθάρσεως που εκφράζει μία σαφή ιδιαιτερότητα¹².

Επισκευές και θρησκεία

Στις επισκευές ιερών οικοδομημάτων ο τελετουργικός χαρακτήρας δεν είναι εμφανής. Οι επισκευές εκτελούνται κατά κανόνα για πρακτικούς λόγους, που είναι η αποκατάσταση μετά τη φθορά, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι επεμβάσεις αυτές δεν αποτελούν και εκδήλωση ευλάβειας.



2. Σχεδιαστική αποκατάσταση του Ερεχθίου.



Μια ιδιαίτερη περίπτωση, αμεσότερα συνδεδεμένη με το θείο, αφορά τις επισκευές του ναού της Αθηνᾶς στη Λίνδο, που έλαβαν χώρα το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα π.Χ.¹³ Σύμφωνα με τα καταγεγραμμένα, η αυτοκτονία δι' απαγχούσμοντος ενος ανθρώπου στο εσωτερικό του ναού είχε μολύνει το λατρευτικό άγαλμα. Η απάτη της θεότητας ήταν η δάνοιξη οπής στη στέγη για την εισχώρηση της εξαγνιστικής βροχής και στη συνέχεια η επισκευή της¹⁴. Σε αυτή τη περίπτωση, η επισκευή δεν είναι το κεντρικό μέρος μιας τελετουργίας, αλλά η απαραίτητη διαδικασία που την ακολουθεί. Η διαφορά με τις υπόλοιπες επισκευές που έχουν παραπέθει δεν είναι η επισκευή αυτή καθαυτή, αλλά η αιτία που οδήγησε σε αυτήν. Η πραγματική φθορά που υπέστη ο ιερός χώρος προερχόταν από την αυτοκτονία. Είναι δηλαδή συμβολική και δεν προσβάλλει την υλική υπόσταση του ναού, αλλά την ίδια την ιερότητά του. Έτσι, η δάνοιξη οπής στη στέγη δεν είναι στην πραγματικότητα κοινή φθορά, αλλά εκούσια εγχειρητική επέμβαση που επιτρέπει τον εξαγνισμό του ναού, εναντίον της επισκευής το πέρας της επέμβασης αυτής.

Είναι φανέρω το ο βαθμός επίδρασης της θρησκείας δεν μπορεί να αποκαλυφθεί άμεσα σε ό,τι αφορά τις επισκευές των κτηρίων. Η δεδομένη, όμως, ευλάβεια των Ελλήνων αριθμία σε νεοντοβεί η σχέση των οικοδομημάτων αυτών με το θείο που μπορούν να αποτελεί έναν παράγοντα για την επιτάχυνση των απαραίτητων εργασιών. Αυτή η υπόθεση φέντεται αρχικά ορθή, τουλάχιστον στην περίπτωση των ναών, καθώς ο χώρος αυτών θα έπρεπε να διατηρείται σε άρτια κατάσταση, για να μη δυσαρεστηθεί η θεότητα που κατοικούσε σε αυτούς. Η αποφυγή δυσαρέσκειας της θεότητας ήταν αναμφίβολα μέλημα των αρχαίων, καθώς απέτρεπαν ετσι δυσμενή αποτελέσματα για την κοινότητα. Ωστόσο, ο φόβος δυσαρέσκειας της θεότητας από τη μη επέμβαση στα ιερά κτήρια, και υπαρκτός, δεν πρέπει να υπερεκτιμθεί. Αυτό τουλάχιστον μαρτυρούν οι πιγές σχετικά με την ταχύτητα αποκατάστασης των οικοδομημάτων των ιερών, οι οποίες, παρά την αποσπασματικότητά τους, σκιαγραφούν την πραγματικότητα:

Ναός του Επικούριου Απόλλωνα στη Φιγάλεια: Το οικοδόμημα επισκευάστηκε αμέσως μετά τις φθορές που επήλθαν κατά την κατασκευή του¹⁵ (εικ. 1).

Αρχαϊκό πρόπυλο Ακρόπολης Αθηνών: Έναρξη των εργασιών μερικά έτη μετά την καταστροφή του από τους Πέρσες το 480/79 π.Χ.¹⁶.

Παρθενώνας: Οι φθορές που προήλθαν πιθανόν από το σεισμό του 426 π.Χ. επιδιορθώθηκαν το τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ.¹⁷.

Ερέχθειο της Ακρόπολης: Οι εργασίες αποκατάστασης άρχισαν περίπου το 25 π.Χ., 60 χρόνια μετά τις ζημιές που ακολούθησαν την εισβολή του Σαλλά το 86 π.Χ.¹⁸ (εικ. 2).

Τελεστόριο Ελευσίνας: Κατεστραμμένο το 170 μ.Χ., η επισκευή του κτηρίου έλαβε χώρα το 170-180 μ.Χ.¹⁹.

Ναός στην Παλαίόπολη Άνδρου: Η αποκατάσταση έλαβε χώρα πολλά έτη μετά τη φθορά του ναού²⁰.

Ναός του Απόλλωνα στην Κόρινθο: Οι φθορές του ναού, που οφειλόνταν στην επίθεση των Ρωμαίων το 146 π.Χ., επισκευάστηκαν τον 1ο αιώνα μ.Χ.²¹ (εικ. 3).

Ναός του Ασκληπιού στην Κόρινθο: Οι φθορές του 146 π.Χ. επισκευάστηκαν τον 1ο αιώνα π.Χ.-1ο αιώνα μ.Χ.²².

Ηράιο της Δήλου: Τρεις επιγραφές της Δήλου που χρονολογούνται λίγο μετά το 166 π.Χ. το 156 π.Χ., και λίγο μετά το 156 π.Χ. αναφέρουν αντίστοιχα ότι πέτη τη θύρα του Ηραίου ελείπε ένας ήλιος. Η επισκευή έγινε πιθανόν το 145 π.Χ.²³.

Ναός του Απόλλωνα στους Δελφούς: Ο ναός υπέστη φθορές το 83 π.Χ. και επισκευάστηκαν το 84 μ.Χ.²⁴ (εικ. 4).

Ναός της Αρτέμιδος (D) στην Έφεσο: Το οικοδόμημα, κατεστραμμένο από πυρκαγιά το 395 π.Χ., αναστηλώθηκε πιθανόν αμέσως²⁵.

Ναός του Απόλλωνα στη Γόρτυνα: Οι φθορές που προκλήθηκαν το 66 μ.Χ. επισκευάστηκαν στο δεύτερο μισό του 1ου αιώνα μ.Χ. η στις αρχές του 2ου αιώνα²⁶.

Ιερό του Απόλλωνα Κάρνειου στο Γύθειο: Η επισκευή εκτελέστηκε το 10 αιώνα π.Χ. πολλά χρόνια μετά τη φθορά του²⁷.

Ναός του Διός στην Ολυμπία: Το κτίσμα επι-

σκευάστηκε περίπου 15 χρόνια μετά τους σεισμούς του 373 π.Χ. και του 175 π.Χ.²⁸

Ναός της Ήρας στην Ολυμπία: Μετά τον πόλεμο των Ηλείων κατά των Λακεδαιμονίων επισκευάστηκε η στέγη του ναού. Η εύρεση εκεί ένος νεκρού στηλής σε μη πρωχωριμένη αποσύνθεση υπονοεί την άμεση αποκατάσταση της στέγης²⁹.

Μητρώο στην Ολυμπία: Το οικοδόμημα γνώρισε φθόρες μετά το πρώτο μισό του 1ου αιώνα π.Χ. και επισκευάστηκε την εποχή του Αυγούστου³⁰.

Ναός της Αθηνάς στη Λίνδο: Επισκευάστηκε σε τρεις ημέρες³¹ (εικ. 6).

Ναός της Ήρας στη Σάρδεις: Οι φθορές που προκλήθηκαν εξαιτίας του σεισμού του 17 μ.Χ. επισκευάστηκαν το 20-30 μ.Χ.³².

Τα παραπάνω παραδείγματα καταδεικνύουν ότι η ταχύτητα εκτέλεσης εργασιών δεν είναι σταθερή και ορίζεται όχι μόνο από τον παράγοντα της θρησκευτικής ευλάβειας αλλά και από πολλούς άλλους, οι οποίοι συχνά έχουν τον πρωτεύοντα λόγο. Έχει παραπτηθεί ότι οι εργασίες φαινεται συχνά να αργούσορυν, διατίστωση που αφορά όχι μόνο δευτερεύοντα κτήρια αλλά και ναούς ιερών μικρής και μεγάλης σπουδαιότητας, κάποιες φορες πανελλήνιας εμβέλειας. Έτσι, ναοί όπως αυτοί του Απόλλωνα, στους Δελφούς ή του Ασκληπιού και του Απόλλωνα στην Κορινθό, αν και θα περιμέναμε, λόγω της σπουδαιότητάς τους, να επισκευαστούν σε μικρό χρονικό διάστημα μετά τη φθορά τους, αποκαταστάθηκαν αιώνες αργότερα. Ενίστε μάλιστα αυτή τη αργοπορία ήταν διχώς τέλος. Αυτή είναι η ταχύτητα της εργασίας που παρουσιάζει ο Παυσανίας στα γραπτά του, όπου αποκαλύπτεται σημαντικός αριθμός μη επισκευασθέντων ναών σε μεγάλο τμήμα του ελληνικού χώρου³³.

Θα μπορούσε κανείς να επικαλεστεί τον οικονομικό παράγοντα για να εξηγήσει τη δυσκολία άμεσης αποκατάστασης ενός κτηρίου. Σίγουρα, οι σημαντικές επισκευές απαιτούσαν αξιόλογη χρηματικά ποσά, που δεν ήταν πάντοτε ευκόλα να βρεθούν³⁴. Παρ' όλα αυτά, τα οικονομικά μιας πόλης δεν αποτελούν πάντοτε την εξήγηση για την αργοπορία εκτέλεσης των εργασιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό του Ηραίου της Δήλου, όπου η αντικατάσταση ενός ήλιου χρειάστηκε τουλάχιστον 21 έτη. Μια τέτοια αργοπορία δεν οφείλεται προφανώς στο κόπος επισκευής, καθώς αυτό είναι μηδαμινό, αλλά μάλλον σε αμέλεια, η οποία καταδεικνύει, όμως, ότι ο παράγοντας της θρησκευτικής ευλάβειας στην ταχύτητα της επέμβασης δεν πρέπει να υπερεκτιμηθεί.

Οι πρακτικοί λόγοι δεν είναι οι μόνοι που μπορούν να εξηγήσουν την αργοπορία εκτέλεσης επισκευαστικών εργασιών. Η εμφάνιση ιδιαίτερων πολιτικών δεδουλεύσων μπορεί να αναβάλει κάθε απόπειρα αποκατάστασης ιερών οικοδομημάτων, χωρίς τον κίνδυνο να προκαλέσει μια τέτοια αναβολή τη δυσαρέσκεια του θεού ή της κοινότητας. Τέτοια είναι η περίπτωση απόφασης μη επισκευής των ιερών που καταστραφήκαν από τους Πέρσες, την εποχή των μηδών πολέμων. Αυτή η απόφαση δεν οφειλόταν στην έλλειψη οικονομικών πόρων (ούκ απόρούντες, πόθεν επισκευάσων) αλλά στην ανάγκη διατήρησης στη μνήμη της ασεβείας των βαρβάρων (ή ύπομνητα τοις επιγιγνομένοις ή της τάν βαρβάρων ασεβείας³⁵). Είναι εμφανές, λοιπόν, ότι η μη αποκατάσταση των ιερών κτηρίων οφείλεται σε κάποια αλλαγή στη χρήση τους, για την οποία η αρχική λειτουργικότητα του κτηρίου αλλά και η θρησκευτική ευλάβεια, που θα μπορούσε να επι-

3. Κόρινθος, ο ναός του Απόλλωνα.



σπεύσει την αποκατάσταση, δεν έχουν τον πρωταρχικό ρόλο. Ουσιαστικά, σε αυτή την περίπτωση τα ιερά δεν είναι πια σημαντικά για τη σχέση τους με το θεό, παρά μόνο στο βαθμό που αυτή μπορεί να διαπηρετεί την οργή των Ελλήνων έναντι της ασβετών των Περού. Επομένως, οι ναοί σε μορφή ερειπίων αντλούν την ιπουδιότητά τους από τη μετατροπή της λειτουργικότητάς τους σε απλά μνημεία ιστορικών γεγονότων. Αυτή τη νέα χρονοποίησή τους ήταν περιορισμένης διάρκειας και έλαβε τέλος με την αλλαγή των πολιτικών δεδομένων που επήλθε με την ειρήνη του Καλλία το 449 π.Χ.³⁶, όποτε τα ιερά κτήματα επέστρεψαν στην αρχική τους χρήση, κάτιο το οποίο επέτρεψε στους επισκευαστές να εκτελέσουν τις απαραίτητες εργασίες, όταν αυτές δεν εμποδίζονταν από άλλους παράγοντες³⁷.

Η εγκατάλειψη περιοχών από τον πλήρημό τους θα μπορούσε, επίσης, να δικαιολογηθεί και την εγκατάλειψη ιερών. Έτσι, καποιοι κατεστραμμένοι ναοί που αναφέρονται από τον Παυσανία, όπως ο ναός της Αθηνάς στη Φρίξα³⁸, του Ασκληπιού στη Θέλπουσα³⁹, ή του Μήτρων στην Ασσάρο⁴⁰, δεν επισκευάστηκαν, όχι από έλλειψη ευλάβειας αλλά λόγω της ερήμωσης αυτών των περιοχών. Την ερήμωση των πόλεων, βέβαια, δεν ακολούθουσε πάντοτε και η εγκατάλειψη των ιερών. Αυτό φαίνεται στο παράδειγμα της Μεγαλόπολης στην Αρκαδία, όπου ο συνοικισμός που πραγματοποιήθηκε από τον Επαμεινώνδα προέδειν στην εγκατάλειψη πολλών πόλεων αλλά δεν δήγησε στη γενική εγκατάλειψη των ιερών⁴¹.

Ο ρόλος της θρησκείας είναι σε κάποιες περιπτώσεις πιο ευδιάκριτος και μπορεί να επιδράσει διαφορετικά στην ταχύτητα απόφασης εκτέλεσης της εργασίαν. Μία περίπτωση ταχείας επισκευής σε συνάρτηση με το θείο είναι το προαναφερόμενο παράδειγμα του ναού της Αθηνάς στη Λίνδο, όπου ο χόνος της επέμβασης ορίζεται πλήρως από την επιθυμία του θεού να αφεθεί το όργυμα της σκεπής ανοικτό τρεις μέρες, πριν επισκευαστεί. Έτσι ώστε να εξαγνιστεί το άγαλμα. Σε αυτή την περίπτωση τρία είναι τα κύρια χαρακτηριστικά που αδίξει να υπογραμμίσουν. Η παρέμβαση του θεού⁴², η άμεση επέμβαση στο κτήριο και η οπουδιάστητα εξεγνισμού του λατρευτικού αγάλματος που επηρεάζει έστω και για μικρό χρονικό διάστημα τη μορφή του ναού. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι το λατρευτικό άγαλμα επηρεάζει και σε άλλα παραδείγματα την επέμβαση ή μη σε ένα κτήριο. Έτσι ο Παυσανίας αναφέρει στην αρπαγή από τον Σύλλα του λατρευτικού αγάλματος που επηρεάζει έστω και για μικρό χρονικό διάστημα τη μορφή του ναού. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι το λατρευτικό άγαλμα επηρεάζει και σε άλλα παραδείγματα την επέμβαση ή μη σε ένα κτήριο. Έτσι ο Παυσανίας αναφέρεται στην αρπαγή από τον Σύλλα του λατρευτικού αγάλματος του ναού της Αθηνάς στις Αλαλοκμενές σδημήσει στην εγκατάλειψη του ναού⁴³. Αναδύεται, λοιπόν, σα αυτό το παράδειγμα η οπουδιάστητη πηγαδούσας του αγάλματος στην άρτια διατήρηση του ναού και τα αποτελέσματα μιας βίαιης αρπαγής αυτού για το χώρο που το φιλοξενεί.

Η ερότηση ενός χώρου μπορεί να επιβραδύνει ή ακόμη και να οδηγήσει σε μη εκτέλεση εργασιών. Στην πρώτη περίπτωση μπορεί να αναφερθεί το παραδείγμα του ναού της Ήρας στην Ολυμπία. Ο ναός αυτός, κατασκευασμένος περίπου το 600 π.Χ., διατηρούσε ακούμη το 173 μ.Χ. έναν δρύινο κίονα από τους αρχικούς του ναού⁴⁴. Επιπλέον, τα αρχαιολογικά δεδομένα

μαρτυρούν ότι η αντικατάσταση των υπόλοιπων ξύλινων κιόνων από λιθίνους έγινε διαδοχικά, κάτιο που αποδεικνύεται από τις διαφορές μεταξύ των νέων κιόνων (εικ. 5). Δημιουργείται λοιπόν η αισθητή ότι οι επισκευαστές δεν είχαν την πρόθεση να αντικαταστήσουν τους ξύλινους κίονες αν αυτοί δεν ήταν σε πλήρη σήμη. Αυτή η επιθυμία διατήρησης των αρχικών κιόνων, που εν τέλει επιδρά μέσα στην αισθητική του κτηρίου, δεν φαίνεται να οφείλεται καθαυτού στην παλαιότητά τους. Ουσιαστικά, η παλαιότητα από μόνη της φαίνεται να μην έχει αειά παρά στο βαθμό που συνδέει το ναό με θρυλικές εποχές και με την ιερότητα που τις περιβάλλει. Αποκλύπτεται λοιπόν ο ρόλος της ιερότητας ενός χώρου στην ταχύτητα ανάληψης της απόφασής για την εκτέλεση επισκευών.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, η ισχύς θρησκευτικών διοξειδών ήταν εκείνη που οδήγησε σαφώς σε μη ανάληψη επισκευών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα που ενισχύει τη συγκεκριμένη αποψη είναι αυτό που αφορά την ιερή απαγόρευση της προσέγγισης ενός ιερού. Στο τέλος μεν του Διός στο όρος Λύκαιο της Αρκαδίας όποιος άνθρωπος ή κτήνος βρισκόταν στο ιερό έχανε τη σκιά του και απεβίωνε μέσα σε ένα έτος⁴⁵. Φανερώνεται λοιπόν η αδυναμία επέμβασης σε αυτό. Αυτή η αδυναμία διακρίνεται σαφέστερα στο παράδειγμα του ιερού του Πο-



4. Δελφοί, ο ναός του Απόλλωνα.

σειδώνος Ιππίου στην περιοχή της Μαντινείας. Το ιερό αυτό, οικοδομημένο από τον αυτοκράτορα Δριονάδη, δεν ήταν το παλαιότερο. Κατά την κατασκευή του ο αυτοκράτορας δίεταξε τη μη προσάγυση των αρχαιότερους ιερούς και τη μη μετατόπιση των ερεπιών¹, καθώς μια τέτοια πράξη θα μπορούσε να αποβεί μοιραία για τον παραβάτη. Ένα νήμα όριζε την απαγορευμένη ιερή περιοχή την οποία θα επέρπετε να σεβαστούν οι εργάτες. Παρά το φόβο που προδενούσε αυτή η απαγόρευση, ο Αίτιπος, γιος του Ιππίου, εισήλθε στο αρχαιότερο ιερό με αποτέλεσμα να βρει αιφνίδια θάνατο, αναμφίβολα από την οργή του θεού⁴⁷. Είναι λοιπόν εμφανές ότι η ιερότητα του χώρου δεν επέτρεψε καμία επέμβαση, καθώς η οποιαδήποτε επαφή με τα ερείπια θα επέφερε το θάνατο.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η περίπτωση των αβάτων, αν και δεν επέφερε πάντοτε δυσκολίες που καθιστούσαν αδύνατες τις απαντώμενες επεμβάσεις, δημιουργούσε αναμφίβολα άλλους περιορισμούς που δυσχέραιναν τις επεμβάσεις. Αυτοί οι περιορισμοί ήταν ήδη αμέσως συνδεδεμένοι με τον τύπο της απαγόρευσης που καθιστούσε άβατο έναν ιερό χώρο. Κατά την αρχαιότητα υπήρχαν κάποια άβατα που δεν επέτρεπαν την είσοδο σε ένα από τα δύο φύλα, άλλα που την απαγόρευαν στους ξένους, και άλλα στα οποία η είσοδος επιτρέποταν μόνο στους ιερείς⁴⁸. Είναι

κατανοητή λοιπόν η δυσκολία συγκρότησης ομάδων εργατών όταν το φύλο ή η καταγωγή δεν επέτρεπαν την είσοδο αυτών στα άβατα, με αποτέλεσμα την καθυστέρηση της απατούμενης επεμβάσης.

Μετατροπές και θρησκεία

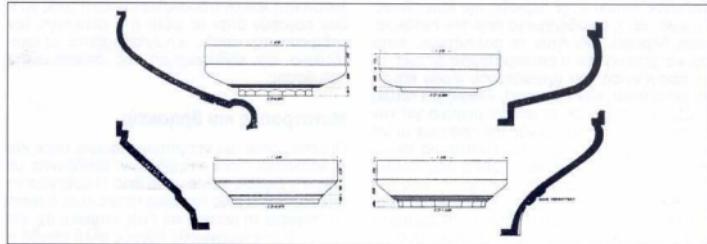
Οι μετατροπές των κτισμάτων στα ιερά, όπως και οι υπόλοιποι τύποι επεμβάσεων, συνδέονται με άμεσο ή έμμεσο τρόπο με το θείο. Η αυξανόμενη συνουδιότητα μιας λατρείας ήταν ενώπιο δυνατού να επιφέρει τη μετατροπή ενός κτηρίου, όχι για καθαύτο τελετουργικώς λόγους αλλά επειδή η μεταβολή της σπουδαίοτητας μιας λατρείας συνεπάγεται αλλαγή στην προσέλευση των πιστών, άρα την ανάγκη μεγαλύτερων χώρων για την υποδοχή τους. Οι μετατροπές για την ιακωνοπίση πρακτικών αναγκών που απορρέουν από τον αυξανόμενο αριθμό πιστών δεν ήταν στον ίδιο βαθμό απαραίτητες για όλα τα οικοδομήματα, καθώς δεν είχαν όλα την ίδια λειτουργικότητα. Έτσι, οι ναοί δεν φαίνεται να επηρεάζονται από την προσέλευση των πιστών, καθώς η λατρεία δεν τελείται στο εσωτερικό του κτηρίου και άρα δεν γεννάται ανάγκη μετατροπής του, όταν οι προσκυνήτες είναι περισσότεροι.

Διαφορετική είναι η απόφαση των πιπεύθυνων, οι οποίκαιται για κτίσματα που υποδέχονται πιστούς. Σε αυτή την περίπτωση οι μετατροπές συνδέονται ενώπιο δύο μόνο έμμεσα αλλά και άμεσα με τη θρησκεία. Αυτό τουλάχιστον φαίνεται να είναι η περίπτωση των κτηρίων που χρησιμοποιούνται για τελετές που θα έπρεπε να παραμείνουν μυστικές για τους αμητούς. Πράγματι, η δημιουργία μεγαλύτερων χώρων όταν επρόκειτο για τέτοιου τύπου κτήρια επέτρεπε όχι μόνο την υποδοχή των πιστών αλλά και τη διαφύλαξη της μυστικότητας των τελετών, η οποία πιθανώς θα ήταν αδύνατη, αν μέρος των προσκυνήτων παρέμενε στο εσωτερικό αυτών των κτηρίων. Το Τελεστήριο της Ελευσίνας συνδεδεμένο με τα Ελευσίνια Μυστήρια, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα κτηρίου το οποίο σε κάθε μετατροπή του μεγεθύνθηκε (εικ. 7), πιθανώς λόγω της αυξανόμενης σπουδαίοτητας της λατρείας και της αναγκαιότητας διατήρησης της μυστικότητας των τελετών που τελούνταν σε αυτό.

Οι μετατροπές ενός ιερού κτηρίου μπορούν να συνδέονται με το θείο μέσω των αναγκών που αναδύονται από την εισαγωγή νέων στοιχείων στη λατρεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό του ιερού της Σαμοθράκης. Αυτό το οικοδόμημα, χρησιμοποιούμενο για τον δεύτερο βαθμό μύησης στα μυστήρια των Καβερίων, μετατράπηκε κατά τη διάρκεια του 2ου και του 3ου αιώνα μ.Χ., με στόχο να ανταποκριθεί στις νέες τελετουργικές ανάγκες. Συγκεκριμένα, θεωρείται ότι η κατασκευή μιας κρύπτης μέσα στην αψίδα οφείλεται στην εισαγωγή της τελετής των Ταυροβόλων και των Κριοβόλων⁴⁹. Κατά τη διάρκεια του τελετουργικού, το αίμα ταύρων ή κριών περιέλουζε αυτόν που είχε κατέβει σε μία κρύπτη. Είναι σαφής λοιπόν η ανάγκη μετατροπής του κτηρίου για την τελετή αυτή. Ας σημειωθεί ωστόσο ότι τέτοιες μετατροπές, που οφείλονται άμεσα στην εισαγωγή νέων θρησκευτικών στοιχείων, δεν αναφέρονται στο σύνολο των κτη-



5. Ολυμπία, κιονόκρανα του ναού της Ήρας.



ρίων που βρίσκονται στα ιερά, αλλά κατά κύριο λόγο σε κτήρια που είναι στενά συνδεδεμένα με τη λατρεία.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η θρησκεία δεν επηρεάζει στον ίδιο βαθμό τις επεμβάσεις και κυρίως την ταχύτητα επέμβασης στα οικοδομήματα των ιερών. Σε ορισμένα παραδείγματα, η θρησκεία είναι αυτή που ορίζει αποκλειστικά την εκτέλεση και το χρόνο των επεμβάσεων. Ωστόσο, η επιρροή της στις εργασίες είναι συχνότερα έμφεση. Σε τέτοιες περιπτώσεις αυτή που συντελεί στις επεμβάσεις είναι μάλλον η θρησκευτική ευλάβεια και όχι η θρησκεία αυτή καθαυτή και τα τελετουργικά που συνδέονται μαζί της. Βέβαια, από μόνη της η θρησκευτική ευλάβεια δεν φαίνεται πάντοτε ικανή να επιταχύνει τις εργασίες, καθώς μπορεί να εμφανιστούν κοινωνικοπολιτικοί και οικονομικοί παράγοντες που θα διαδραματίσουν ισχυρότερο ρόλο και θα αποτρέψουν τις εργασίες ακόμη και σε σπουδαία κτηρια. Ενιστε, αυτό ενισχύεται από το γε-

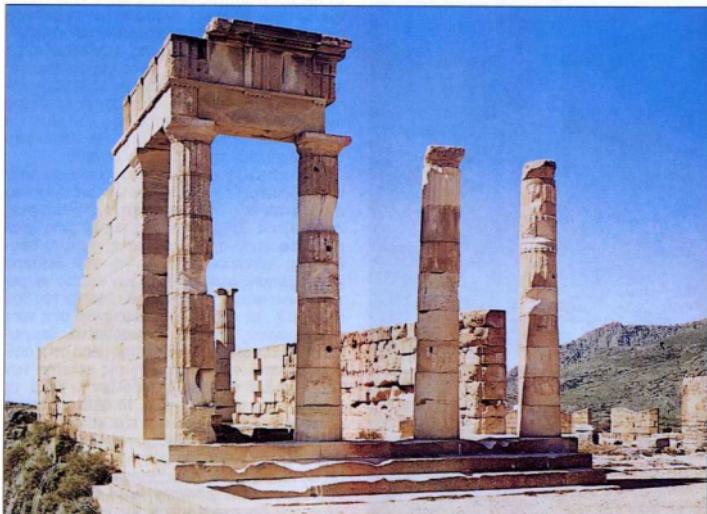
γονός ότι η μη επεμβαση δεν είναι πάντοτε ένδειξη έλλειψης θρησκευτικής ευλάβειας, ιδίως όταν οι φθορές είναι ανεπαίθητες. Αντιθέτως, όταν το ίδιο τελετουργικό ορίζει μια επέμβαση, αυτοί οι παράγοντες, αν και δεν εξαλείφονται, απονούν, αφού σε αυτή την περιπτώση η μη επέμβαση υποδηλώνει έλλειψη θρησκευτικότητας, η οποία θα ήταν προτιμότερο να αποφευχθεί.

Σημειώσεις

Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής με τίτλο *L'architecture religieuse grecque et le temps: entretenir, restaurations, transformations*, στο Πανεπιστήμιο Paris X-Nanterre (1999) υπό την επίβλεψη του καθηγητή B. Holtzmann.

- Ξενοφών, Πόροι, 6.1: «περιουσίας δε πολλής γενομένης, μεγαλοπρεπέστερον μὲν ἔτι ον τὸν ἐρπάς δέομεν, ιερὰ δὲ ἐπισκεύασμα, τείχη δὲ καὶ νεώρια ἀνορθώσουμεν».
- Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, 50: «Αληροῦνται δὲ καὶ ιερῶν ἐπισκευασταί δέκα διῆρες, οι λαζανάντες τρίακοντα μῆνες παρὰ τὸν ἀποδεκτὸν ἐπισκευαζοῦσι μια τὸ μάλιστα δεόμενα τὸν ιερόν».
- Αθηναίος, Δειπνοσοφισταί, 6.235: «εἰς τὴν ἐπισκευὴν τοῦ νεών, καὶ τοῦ παρασιτοῦ καὶ τῆς οἰκίας τῆς ιερᾶς διδόναι τὸ ἀργύρ-

6. Ρόδος, ο ναός της Αθηνάς στη λίνδο.



ριον όπουσσον οι τών ιερών ἐπισκευασταί μισθώσων».

4. Λεονάρδος Β., «Ἀμφιερεῖον ἐπιγραφαί», ΕΔ 62 (1923), 38-39, 22-25: «...παραδοντὶ τὸ ἀλλὸ τοῖς τύποις ἐπισκευαστὴ[ο]ι...».
5. G.P. Pugliese Carratelli, *Nuovo supplemento epigrafico di Iasos*, ASAÄ XXXI-XXXII, 1969-1970, σ. 387-388, 9-15: «καὶ διὰς οἱ τόποι εἰσόνται μηνὶ ἔρθοντι ποιῶνται περὶ πόρων εἰς τὴν ἐπισκευὴν τὴν τοῦ ιεροῦ».

6. Γα τις εὐθέως των εργοτάνων στην Δήλῳ: C. Vial, «Délos indépendante», BCH Suppl., X (1964), σ. 111-232.

7. A. Rehm, *Das Delphinion in Millet*, Βερολίνο 1914, σ. 172.

8. R. Vallios, «Topographie dellénienne» BCH 53 (1929), σ. 208-209. *Bulletin Epigraphique*, REG 67 (1954), σ. 155, 197. *Sylloge*, 523, 981.

9. W.H. Parke, *Festivals of the Athenians*, Λαοδίκιο 1977, σ. 152-155.

10. IG II² 659, σ. 24-26. Η χρηματοποίηση ποιῶν ήταν συνθήκησμένη μεβοσὸς συντήρησης κατὰ τους αρχαίους χρόνους: «πιπταῖσαν τὰς [θύρας]».

11. CID I, 10, σ. 35-40.

12. Ήταν μὲν ανύδινον του όρου της ανακαθέρωσης: M.-Ch. Hellmann, *Recherches sur le vocabulaire de l'architecture grecque d'après les inscriptions de Délos*, Παρίσιο 1992, σ. 44-46.

13. Ch. Blinkenberg, *Lindos, fouilles de l'Acropole 1902-1914, Inscriptions*, Βερολίνο 1941, σ. 184-185, 61-76.

14. «ὅτε δέ δροφας γυμνάσω τὸ ἑπάντιο τοῦ ἀγάλματος μέρος καὶ ἔδως οὐτὸς εστὸς τὰς δάλ[ο]ις γέννωνται καὶ τοῖς τοῦ πατρὸς ἀγνώτῃ λουτήτοις, ἐπειδὴ τὸν μὲν στέγαν τὸν ἑπάντιον ἀγάλματον τὴν προτερον».

15. Για τὸ σύνολο τῶν επισκευῶν: A.F. Cooper, *The Temple of Apollo Bassae: The Architecture*, Πρίντσπον 1996, σ. 195-196, 215, 239, 243-247.

16. B.W. D'Amato Jr., *The Propylaea to the Athenian Acropolis, The Predecessors*, Πρίντσπον 1980, σ. 54-64.

17. Μ. Κοράκης, Χ. Μπούρας, *Μετάτη αποκαταστάσεων του Παρθενώνου*, Αθήνα 1983, σ. 131-149.

18. D.M. Lewis, *Greek Inscriptions from the Athenian Agora*, *Hesperia* 44 (1975), σ. 383-394.

19. Γ. Μικολάος, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Πρίντσπον 1961, σ. 133-134, 160-161.

20. IG XII 378: «κατέπεμψενα καὶ ἡρημάνενα χρόνους».

21. Για τὸ σύνολο τῶν επισκευῶν: H. Fowler, R. Stillwell, *Introduction-Topography-Architecture, Corinth I, Μασσαχουσέτη* 1932, σ. 122-124. S.H. Robinson, *Excavations at Corinth: Temple Hill, 1968-1972*, *Hesperia* 45 (1976), σ. 218, 236-237.

22. Για τὸ σύνολο τῶν επισκευῶν: C. Roebuck, *The Asklepieion and Lerna*, *Corinth IV, Πρίντσπον 1951*, σ. 22, 39. G. Rocca, «Interventi di restauro in età romana su edifici classici», *Guida alla lettura degli ordini architettonici antichi*, Νότορλα 1994, σ. 123.

23. ID 1403, Bb, II, 7-8: ID 1417, A, II, 24-25. ID 1426, B, II, 23-24.

24. F. Courby, *La terrasse du temple*, Παρίσιο 1927, σ. 116.

25. C. Börger, «König Agesilaos von Sparta und der Artemistempel in Ephesos», ZPE 37 (1980), σ. 69-75.

26. M. Ricciardi, «Il tempio di Apollo Pizio a Gortina», ASAÄ LXV-LXVI, 1986-1987, σ. 58-107.

27. IG VI 1, 1144, 6-8: ἐκ τοιάν τοιχίων [χρόνοις] κατερμάνενον.

28. F. Willemer, *Die Löwenkopf-Wasserspeier vom Dach des Zeustempels*, OF IV, Βερολίνο 1959, σ. 42-122.

29. Παυσανίας 5.20.4-5: «ὅπουτον νεκρὸν τρώματα ἔχοντα».

30. K. Hitler, *Die Kaiserzeitliche Statuenausstattung des Metron*, OF XIX, Βερολίνο 1991, σ. 15-18. G. Rocca, «Interventi di restauro in età romana su edifici classici», *Guida alla lettura degli ordini architettonici antichi*, Νότορλα 1994, σ. 121-128.

31. Ch. Blinkenberg, *Lindos, fouilles de l'Acropole*, 1902-1914, *Inscriptions*, Βερολίνο 1941, I, σ. 184-185, 61-76.

32. SEG XXVIII, 928.

33. Παυσανίας 1.1.5, I.40.6, I.44.3, II.5.5, II.7.6, II.11.1, II.11.2, II.12.2, II.15.2, II.17.7, III.34.10, III.36.2, III.21.8, II.22.10, VI.21.3, VI.21.4, VI.21.6, VI.22.1, VI.24.10, VIII.10.2, VIII.14.4-5, VIII.15.5, VIII.17.1, VIII.24.6, VIII.25.3-4, VIII.26.2, VIII.30.4, VIII.30.6, VIII.31.9, VIII.32.2, VIII.32.3, VIII.35.5, VIII.41.10, VIII.44.3-4, VIII.53.11, VIII.54.5, IX.33.6-7, X.8-6, X.35.2, X.35.3, X.38.9, X.38.13.

34. Στὴν περίπτωση αυτῆ τη προσήγαγη στους πιστούς τὴν ενίστηση τοῦ τρόπου εὐρέταις τῶν απαρτίτων χρημάτων για τὴν εκτέλεση τῶν εργασιῶν: L. Migeotte, *Les inscriptions publiques dans les cités grecques*, Γενεύε 1992.

35. Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 4.155-157.

36. Θεόφανος, *Φλυττικό*, 25.

37. Ο Παυσανίας αναφέρει οικομένα κτήρια που δεν επισκευάστηκαν ποτέ (I.15, X.35.2, X.35.3).

38. Παυσανίας VI.21.

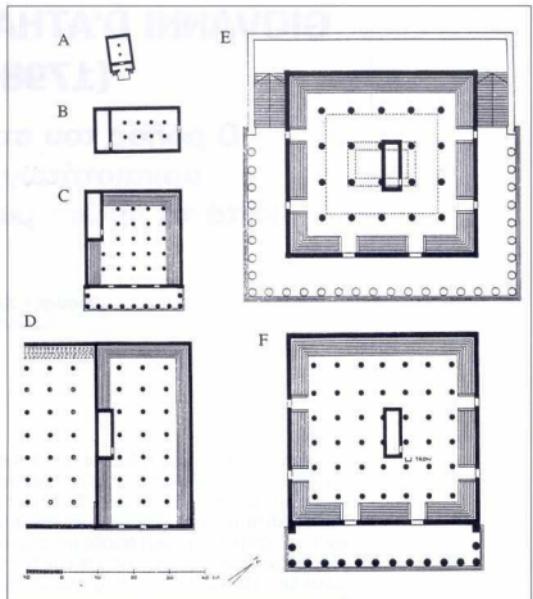
39. Παυσανίας VIII.25.3.

40. Παυσανίας VIII.4.3.

41. M. Jost, *Sanctuaires et cultes d' Arcadie*, Παρίσιο 1985, σ. 548-550.

42. Η προσφυγή στο μανεῖο μαρτυρά τη βρήσκεται ευλάβεια

καὶ τη σπουδαιότητα της δεῖκνης περάβασθαι στην επέλευση τῶν εργασιῶν. Η παρέμβαση αυτῆ ἔχει παραπτήσει ακόμη καὶ σε περιπτώσεις όπου οι εργασίες ήταν σημαντικότερες. Χαρακτηριστι-



7. Ελευσίνα, οικοδομικές φύσεις του Τελεστορίου.

καὶ παραδείγματα είναι αυτοῦ του ιεροῦ τῆς Δῆμητρης στην Τανάγρα καὶ ενὸς ναοῦ της θεοῦ την Ήπειρο για τη μεταφορά των οποίων ζητήθησε επίσης χρήσιμος (L. Migeotte, *Les inscriptions publiques dans les cités grecques*, Γενεύε 1992, σ. 75-76). Διευρεύεινδην: «Ἐπιγραφαὶ εἰς Δῶδεκάνησον», AE 92 (1952-1954), σ. 43.

43. Παυσανίας IX.33.6-7: «τὸ δέ ιερὸν τὸ ἐν ταῖς Ἀλαλοκενεῖαις ημελήτη τὸ τόποι τοιδέ ἀπε τῆρημοινένων τῆς θεοῦ».

44. Παυσανίας V.16.1.

45. Παυσανίας VIII.38.6.

46. «...ὧς μῆτε ἔνδιοι τις τὸ ιερὸν τὸ ἀρχαῖον μήτε τῶν ἐρείπων τι αὐτῷ μετακινοῦτο». Παυσανίας VIII.10.2.

47. «καὶ ποιήσαι υἱὸν δύας ἐπωλαθῆτε τὸ ἐμπεόντος ἐτούς ὄφαρμάνων αὐτῷ τῷ κύματος καὶ οὐτίκα ἐπωλαμβάνει τὸ χρέων αὐτῶν». Παυσανίας VIII.10.3.

48. Παυσανίας XII.20.3. Η εἰσόδος στο Αρχηγεῖο τῆς Δήλου απαγορεύεται στους έργους. GIG III, 4896 C.4.

49. W.P. Lehmann, *The Hieron, Samothrace 3*, Πρίντσπον 1969, σ. 42-45.

Religion and Architectural Interventions in the Edifices of Sanctuaries

P. Radis

The analysis of the interventions (restorations, transformations etc.) performed in ancient edifices presents further difficulties, when sacred buildings are concerned, since their relation with a deity is an additional factor, which can affect the undertaking of the necessary works. This factor alone or in combination with others (political, financial, etc.), but always in close relation with the practical indispensability of an intervention, has a different importance and impact in each case. When it can affect the decision for the undertaking of the work, then it sometimes has a positive influence on the works by speeding them up or a negative one, which leads to the postponement or even the cancellation of the project.